

DUNYO TILLARI VA ULARNING TASNIFI

Xolmirzayeva Kamola

Andijon davlat chet tillar instituti

ingliz filologiyasi o'qitish metodikasi va tarjimashunoslik fakulteti

tarjima nazaryasi va amaliyoti 1- bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Andijon davlat chet tillari instituti

umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrasini o'qituvchisi

Yuldasheva Sadoqatoy Bahodirovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada dunyo tillari, ularning tasnifi, til oilalari va globallashuv sharoitida tillarning rivojlanish hamda yo'qolish jarayonlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, tilshunos olimlarning qarashlari asosida tillarning kelib chiqishi, tasniflanish prinsiplari va jamiyatdagi o'rni yoritib beriladi. Maqolada turkiy tillar oilasiga alohida e'tibor qaratilib, ularning tarixiy rivoji va hozirgi holati ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, til tasnifi, til oilalari, tirik tillar, o'lik tillar, globallashuv, turkiy tillar, lingvistik, genetik tasnif, madaniyat.

Til insoniyat taraqqiyotining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, jamiyatning mavjudligi va rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til orqali insonlar o'z fikrlarini ifodalaydi, bilim va tajribalarini avloddan-avlodga yetkazadi. Shu sababli til nafaqat aloqa vositasi, balki milliy ong, madaniyat va tafakkur ifodasidir. Tilshunoslik tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, qadim zamonlardan boshlab olimlar tillarning kelib chiqishi, o'zaro aloqasi va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga harakat qilganlar. Masalan, mashhur tilshunos olim Wilhelm von Humboldt tilni "xalq ruhi"ning ifodasi sifatida talqin qiladi va har bir til o'ziga xos dunyoqarashni aks ettirishini ta'kidlaydi.

Dunyo tillarining umumiy soni haqida turli qarashlar mavjud bo'lib, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarga ko'ra, yer yuzida 3000 dan ortiq, ayrim manbalarda esa 7000 ga yaqin til mavjudligi qayd etiladi. Bu borada amerikalik tilshunos **Joseph Greenberg** tillarni tasniflashda genetik va tipologik yondashuvlarni ishlab chiqqan. Tillarni tasniflash

- bu ularni ma'lum mezonlar asosida guruhlarga ajratish jarayoni bo'lib, u tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Til tasnifi asosan genetik (kelib chiqishiga ko'ra) va tipologik (tuzilishiga ko'ra) yo'nalishlarda amalga oshiriladi. Genetik tasnifga ko'ra tillar bir bobo tilga mansubligiga qarab oilalarga ajratiladi. Tilshunos olim **August Schleicher** tilni biologik organizmga qiyoslab, uning tug'ilishi, rivojlanishi va yo'qolishi mumkinligini ilmiy asoslab bergan. Uning fikricha, tillar ham tirik mavjudot singari evolyutsion jarayonni boshdan kechiradi. Tillar qo'llanishiga ko'ra tirik va o'lik tillarga bo'linadi. Tirik tillar hozirgi kunda faol qo'llanilayotgan tillar bo'lsa, o'lik tillar esa kundalik muloqotda ishlatilmaydigan, faqat yozma manbalarda saqlanib qolgan tillardir. Masalan, lotin va sanskrit tillari o'lik tillar hisoblanadi, biroq ular ilmiy va diniy sohalarda muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyo tillari ichida so'zlashuvchilar soniga ko'ra xitoy, ingliz va ispan tillari yetakchi o'rinlarni egallaydi. Ayniqsa, ingliz tili globallashtirish jarayonida xalqaro muloqot vositasiga aylangan. Bu holatni ingliz tilining ilm-fan, texnologiya va internetdagi ustunligi bilan izohlash mumkin. Til oilalari masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, eng yirik til oilalaridan biri hind-yevropa tillari oilasidir. Bu oilaga ingliz, nemis, rus, fransuz, ispan kabi ko'plab tillar kiradi. Mazkur tillar tarixan bir ildizdan kelib chiqqan bo'lib, ularning o'xshashliklari fonetika va grammatika darajasida ham kuzatiladi. Bundan tashqari, xitoy-tibet tillari oilasi ham juda katta bo'lib, unda milliardlab insonlar so'zlashadi. Xitoy tili ushbu oilaning eng yirik vakili hisoblanadi va dunyoda eng ko'p so'zlashuvchiga ega til sifatida tan olinadi.

Turkiy tillar oilasi esa Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda keng tarqalgan bo'lib, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turk, ozarbayjon kabi tillarni o'z ichiga oladi. Bu tillar o'zaro qarindosh bo'lib, ularning ildizi qadimgi turkiy tilga borib taqaladi. Turkiy tillarning tarixiy rivojlanishini o'rgangan olimlardan biri **Vasily Radlov** bo'lib, u turkiy tillarning lug'aviy va fonetik xususiyatlarini chuqur tadqiq etgan. Globallashtirish jarayoni tillarga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Yirik tillar rivojlanib borayotgan bo'lsa, kichik tillar asta-sekin yo'qolib bormoqda. Bu jarayonni tilshunoslar "til o'limi" deb ataydilar. Mashhur tilshunos **David Crystal** o'z tadqiqotlarida har ikki haftada bir til yo'qolib borayotganini ta'kidlaydi. Til yo'qolishining asosiy sabablari sifatida iqtisodiy omillar, migratsiya, ta'lim tizimi va

texnologik rivojlanish keltiriladi. Ayniqsa, internet va raqamli texnologiyalar yirik tillarning ustunligini yanada kuchaytirmoqda. Shu bilan birga, til - bu madaniyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Har bir til o'zida xalqning tarixini, urf-odatlarini va dunyoqarashini mujassamlashtiradi. Shu sababli tillarning yo'qolishi insoniyat madaniy merosining kamayishiga olib keladi. Til oilalari insoniyat tarixiy taraqqiyotini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Har bir til oilasi o'zining kelib chiqishi, grammatik tuzilishi va tarqalish hududi bilan ajralib turadi. Tilshunos olim Edward Sapir ta'kidlashicha, til oilalari insoniyatning qadimgi migratsiya jarayonlarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Avvalo, hind-yevropa tillari oilasi haqida batafsil to'xtalish lozim. Bu til oilasi dunyodagi eng keng tarqalgan va eng ko'p o'rganilgan til oilalaridan biridir. Ushbu oilaga ingliz, nemis, fransuz, ispan, rus, hind, fors kabi tillar kiradi. Hind-yevropa tillari umumiy bobo til - proto-hind-yevropa tilidan kelib chiqqan deb hisoblanadi.

Olimlar, xususan Franz Bopp qiyosiy-tarixiy metod orqali ushbu tillarning qarindoshligini ilmiy asoslab bergan. Masalan, ingliz tilidagi mother, nemis tilidagi Mutter va rus tilidagi mat' so'zlari bir ildizdan kelib chiqqanligini ko'rsatadi. Bu oilaning ichki tuzilishi ham murakkab bo'lib, bir nechta guruhlarga bo'linadi: german (ingliz, nemis), roman (fransuz, italyan, ispan), slavyan (rus, ukrain), hind-oriy (hind, bengal) va eroniy (fors, tojik) guruhlari. Har bir guruh o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatlarga ega. Keyingi yirik til oilasi - xitoy-tibet tillari oilasi bo'lib, u asosan Sharqiy Osiyoda tarqalgan. Bu oilaga xitoy, tibet, birma kabi tillar kiradi. Xitoy tili tonli til bo'lib, unda so'z ma'nosi ohang orqali farqlanadi. Masalan, bir xil bo'g'in turli ohanglarda talaffuz qilinsa, mutlaqo boshqa ma'noni anglatadi. Tilshunos **Bernhard Karlgren** xitoy tilining tarixiy fonetik tizimini o'rganishda katta hissa qo'shgan. Xitoy-tibet tillarining yana bir muhim xususiyati - ularning izolyativ (so'z o'zgarmaydigan) tuzilishga ega ekanligidir. Ya'ni grammatik ma'no ko'pincha qo'shimchalar orqali emas, balki so'z tartibi orqali ifodalanadi. Turkiy tillar oilasi esa Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda keng tarqalgan bo'lib, bu oilaga o'zbek, qozoq, qirg'iz, turk, ozarbayjon, tatar kabi tillar kiradi. Turkiy tillarning asosiy xususiyati - agglutinativ tuzilishga ega ekanligidir, ya'ni so'zlarga qo'shimchalar ketma-ket qo'shib, grammatik ma'nolar hosil qilinadi. Masalan, o'zbek tilidagi

“kitoblarimizdan” soʻzida bir nechta grammatik maʼno bitta soʻzda jamlangan. Turkiy tillarning rivojlanishida qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, xususan Oʻrxun-Enasoy bitiklari muhim rol oʻynaydi. Bu bitiklar orqali tilning qadimgi shakllari oʻrganiladi. Shu bilan birga, turkiy tillar ichida oʻzaro yaqinlik darajasi yuqori boʻlib, koʻplab soʻzlar oʻxshashdir. Navbatdagi muhim til oilasi - moʻgʻul tillari oilasi hisoblanadi. Bu oilaga moʻgʻul, buryat va qalmoq tillari kiradi.

Moʻgʻul tillari ham agglutinatив xususiyatga ega boʻlib, ular turkiy tillarga ayrim jihatlari bilan oʻxshashlik koʻrsatadi. Baʼzi olimlar (masalan, **Gustaf John Ramstedt**) turkiy va moʻgʻul tillarini umumiy “oltoy tillari” oilasiga birlashtirishga harakat qilgan, biroq bu nazariya hozirgi kunda bahsli hisoblanadi. Bundan tashqari, afroosiyo (semit-hamit) tillari oilasi ham muhim hisoblanadi. Bu oilaga arab, ivrit (yahudiy), amxar kabi tillar kiradi. Ushbu tillarning asosiy xususiyati - soʻzlar uch undoshdan tashkil topgan ildiz asosida yasalishidir. Masalan, arab tilida K-T-B ildizi yozish bilan bogʻliq barcha soʻzlarning asosini tashkil etadi (kitob, maktub, kataba va boshqalar). Shuningdek, ural tillari oilasi (fin, venger tillari) ham mavjud boʻlib, ular grammatik jihatdan agglutinatив xususiyatga ega. Venger tili Yevropada joylashgan boʻlsa-da, hind-yevropa tillariga kirmaydi, bu esa til va geografiya har doim ham mos kelmasligini koʻrsatadi. Yana bir muhim jihat shundaki, til oilalari faqat lingvistik emas, balki tarixiy va madaniy tadqiqotlarda ham muhim rol oʻynaydi. Masalan, tillar oʻrtasidagi oʻxshashliklar qadimgi xalqlarning oʻzaro aloqalari va koʻchish yoʻllarini aniqlashga yordam beradi.

Zamonaviy lingvistika shuni koʻrsatadiki, tillar doimiy oʻzgarish jarayonida boʻladi. **Noam Chomsky** tomonidan ilgari surilgan universal grammatika nazariyasiga koʻra, barcha tillar inson ongida mavjud umumiy grammatik tizim asosida shakllanadi. Bu esa tillarning xilma-xilligiga qaramay, ular orasida umumiylik mavjudligini koʻrsatadi.

Xulosa qilib aytganda, dunyo tillari insoniyatning bebaho boyligi hisoblanadi. Ularni oʻrganish, tasniflash va saqlash tilshunoslik fanining muhim vazifalaridan biridir. Globallashuv jarayonida kichik tillarni asrash va rivojlantirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Har bir til - bu alohida madaniyat, alohida tafakkur tizimidir. Shuning uchun

tillarni asrab-avaylash, ularni rivojlantirish va kelajak avlodlarga yetkazish har bir jamiyatning muhim vazifasi bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Humboldt W. Til va tafakkur haqida
2. Crystal D. Language Death
3. Greenberg J. Language Universals
4. Schleicher A. Compendium of Comparative Grammar
5. Radlov V. Turkiy tillar lug‘ati
6. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi
7. Jahon tilshunosligi bo‘yicha zamonaviy ilmiy maqolalar
8. Internet manbalari (lingvistika portallari)